

DARIUS BARONAS

MARIANO ZDZIECHOWSKIO ANTISOVIETINIS
PALIKIMAS VILNIUJE

Lietuvos istorija turi galią jai neabejingą žmogų nustebinti savo įvairovėje. Joje gausu netikėtai išnyrančių ir vėl užmarštin nugrimztančių klodų. Gausybę šių turtų slepia Vilnius – miestas, kuriame praeities kartų tradicijos tik ir laukia, kad būtų iškeltos į dienos šviesą. Sveiki šių tradicijų grūdai leidžia megzti ryšius su praeitimi, stiprinti mūsų tapatybę ir deramai atsakyti į šių dienų iššūkius, kurių šaknys siekia gana tolimus laikus. Geriausių žmonijos protų patirtis kovoje su įvairiausiomis blogio apraiškomis yra vertingas palikimas; jo aktualizavimas leidžia adekvačiau suvokti gyvenamo meto būklę, sąlygas ir perspektyvas.

Kalbant apie Mariano Zdziechowskio (1861 04 30 sen. st. – 1938 10 05) palikimą reikia prisiminti pasakojimą apie rastą paslėptą perlą, kurio nereikia grūsti užantin, bet imti ir pasidalyti su kitais. Vilniaus Stepono Batoro universiteto rektoriaus (1925–1927), mąstytojo, literato ir publicisto Zdziechowskio gausus literatūrinis palikimas mūsų šalyje buvo ir yra nesunkiai prieinamas, bet vis dar nėra aktyviai tiriamas ir keliamas viešumon. Šis palikimas anaip tol nėra tik antikvarinė įdomybė. Ne per seniausiai išleistoje knygoje apie prieškarį Vilniaus sovietologinę mokyklą jos autorius Marekas Kornatas rašė, kad šioje mokslo įstaigoje dirbusių mokslininkų (visų pirma Wiktora Sukiennickio ir Stanisława Swianiewicziaus) darbo rezultatai tam tikra prasme pranoko savo laiką, nes keletas tuo metu jų padarytų išvadų buvo tarsi iš naujo atrastos anglosaksų pasaulyje, kai sovietologinės studijos išgyveno tikrą bumą po 1945 m.¹ Toks paradoksas tinka ir kalbant apie Zdziechowskį. Kadangi masių fenomeno tyrimas didelio populiarumo sulaukė tik po Antrojo pasaulinio karo, maloniai nustembi sužinojęs, kad jau 1919 m. parašytame veikalė („Rusų įtakos lenko dvasiai“) Zdziechowskis padarė išvadą, jog pagrindinis ginklas, leidęs

¹ M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna, 1930–1939*, Kraków: Arcana, 2003, p. 13–14.

bolševikams pasiekti greitą ir lengvą pergalę, buvo minia – politiškai nesąmoningos, tamsios ir nesiliaujančios agitacijos dėl žemės ir kitų žemiškų gėrybių įaudrintos valstiečių, darbininkų ir kareivių masės². Zdziechowski taikliai įžvelgė, kad lakmuso popierėlis, apibūdinantis rusų dvasios būklę, yra jų santykis su pavergtomis tautomis. Užkariavę ir pavergę Sibirą, rusai buvo godūs tenykščiams miškų ir žemių turtams ir visiškai abejingi vietinėms tautoms, tarsi jos būtų kokie dėmesio neverti objektai iš kito pasaulio. Šiuo atžvilgiu itin iškalbinga, kad tarp pirmųjų tyrėjų, deramai įvertinusių tenykščių nelaimingų tautų gyvenimo būdą, jų kultūrą ir folklorą, buvo į Sibirą išstremti mokslingi lenkų laisvės kovotojai, tokie kaip Adamas Szymański (1852–1916), Wacławas Sieroszewski (1858–1945)³ ir kt. Mūsų dienomis ir vėl matome panašų reiškinį. Savo knygoje „Imperijos trubadūrai“ Ewa Thompson rašo, kad ir mūsų laikų rusų rašytojams Sibiro tautos ir toliau tartum visiškai neegzistuoja⁴. Toks pat žvilgsnis į pasaulį, kai sovietų imperijos nerusų tautos tiesiog nematomos, buvo būdingas, pavyzdžiui, ne tik Valentinui Rasputinui, bet ir Aleksandrui Solženicynui, garsiajam kovotojui su komunizmu. „Kito“ nematymas yra ne kas kita kaip klasikinė kultūrinio imperializmo apraiška, kai „ne savas“ – tiesiog dėmesio nevertas objektas, kuris anksčiau ar vėliau yra pasmerktas išnykti arba surusėti. Vertinant šių dienų Rusijos elgesį su Kaukazo tautomis negalima nepritarti Zdziechowskio minčiai, kad rusams būdingas naikinimo siautulytis yra ne tiek sąmoningas tikslas, kiek laukinės pramogos („dzika zabawa“) siekis⁵. Galima daryti išvadą, kad Zdziechowskio mintys iš esmės išlaikė laiko išbandymus, ir skaitydamas jo veikalus gali adekvačiai interpretuoti totalitarinės ir autoritarinės Rusijos reiškinius⁶.

Toliau sutelksime dėmesį į konkrečius Zdziechowskio antisovietinio

² M. Zdziechowski, *Wpływy rosyjskie na duszę polską*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1920, p. 111.

³ Plg.: *ibid.*, p. 53, 74.

⁴ E. M. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*, Westport, Conn., London: Greenwood Press, 2000, p. 129–150. Imperijos trubadūrai – pavadinimas, išplaukiantis iš knygos turinio. Taip jis vėrčiamas ir lenkų, ir ukrainiečių vertėjų (*Trubadurzy imperium: literatura rosyjska i kolonializm*, vertė A. Sierszulka, Kraków: TAIWPN Universitas, 2000; *Trubaduri imperii: Rossiiska literatura i kolonializm*, vertė M. Korchinska, Kyiv: Vidavnitstvo Osnovi, 2006).

⁵ M. Zdziechowski, *Wpływy rosyjskie...*, p. 53.

⁶ Plg.: J. Skoczyński, *Wartość pesymizmu*, Kraków, 1994, p. 105–112.

palikimo dalykus. Dalį šio palikimo sudaro pagrindinėse Vilniaus bibliotekose esančios dar prieš karą leistos knygos, kuriose Zdziechowski nagrinėjo savo gyvenamojo meto politines negeroves ir skambino pavojaus varpais dėl sovietų keliamos grėsmės Lenkijai ir visai krikščioniškajai Europos civilizacijai⁷. Rusijoje įvykusią revoliuciją, pasiekusią savo kulminaciją 1917 m. bolševikų perversmo metu, Zdziechowski regėjo kone eschatologinėje perspektyvoje: bolševikų siautėjimą ir jų įsitvirtinimą Rusijoje jis ėmė lyginti su tokiu pragariškų jėgų įsiveržimu, kokio dar žmonija nebuvo mačiusi⁸. Savo straipsniuose ir kalbose jis ryžtingai demaskavo agresyvius bolševikų tikslus ir jų destruktinę veiklą beveik visose Europos valstybėse⁹. Todėl nenuostabu, kad sovietmečiu jo knygas stebėjo budri ideologinės priežiūros vykdytojų akis. Tai matyti iš knygose pieštuku paliktų žymų – „antitarybinė“¹⁰. Dar didesnį cenzorių emocijų proveržį galima pajusti iš priešlapyje rusų kalba daromo įrašo, kad Zdziechowski esąs reakcionierius ir nuožmus komunizmo priešas¹¹. Įdomu, kad, be cenzorių, šios knygos ir sovietmečiu turėjo savo skaitytoją. Antai kartą prof. Alvydui Jokubaičiui pavyko aptikti anoniminio skaitytojo paliktą pėdsaką – pamirštą skiautę su rusišku įrašu, kad Zdziechowski yra nuožmus antisovietikas („ярый антисоветчик“). Ne per seniausiai ir man pavyko aptikti skiautę su paprastu lietuvišku įrašu: „1905 m. revoliucija aiškinama kaip blogybė, banditizmas...“

⁷ Be jau cituotos *Wpływy rosyjskie na duszę polską*, dar galima nurodyti: M. Zdziechowski, *Europa, Rosja, Azja: szkice polityczno-literackie*, Wilno, 1923; *Walka o duszę młodzieży: z czasów rektorstwa*, Wilno, 1927; *Od Petersburga do Leningrada*, Wilno, 1934; *W obliczu końca*, Wilno, 1938 (naujas leidimas: Warszawa: Fronda, 1999; toliau cituojamas šis leidimas); *Widmo przyszłości*, Wilno, 1939 (naujas leidimas: Warszawa: Fronda, 1999; toliau cituojamas šis leidimas).

⁸ M. Zdziechowski, *Od Petersburga...*, p. 53. M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 82, 94–96.

⁹ *Ibid.*, p. 74: „Więc nie wolno nam nie myśleć o tem, że stoimy przed możliwością bliskiej, bardzo bliskiej katastrofy, jakiej jeszcze nie widział świat“ (ištrauka iš 1931 m. Eucharistiniame kongrese pasakytos kalbos). M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 65–66.

¹⁰ Plg.: *Wpływy rosyjskie na duszę polską* egzempliorių, kuris yra VU bibliotekoje (inv. nr. 6443751).

¹¹ *50-lecie pracy pisarskiej Marjana Zdziechowskiego*, Wilno, 1933, įrašas priešlapyje pieštuku: „Здоховский реакционер, ярый враг Коммунизма. – В книге [...] поздравит. речи русских эмигрантов, видевших в Здоховском защитника их белогвардейской психологии.“

Bene įdomiausią Zdziechowskio antisovietinio palikimo dalį randa-me jo paties asmeniniame archyve, kuris sudaro Vilniaus universiteto bibliotekos 33-įjį fondą. Pirmiausia reikia padėkoti žemišką kelionę jau baigusiai archyvarei Onai Slavėnaitei, kuri XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje sutvarkė ir gan gerai aprašė šį archyvą. Tokios bylų anotacijos kaip „Neigiamas požiūris į socializmo idėjų plitimą“, „Neigiami atsiliepimai apie TSRS“, „Neigiamai vertina socializmo idėjų plitimą“ ir pan. buvo orientyras ieškant mane dominusios medžiagos. Vis dėlto pasakytina, kad antisovietinės medžiagos galima rasti ir tose bylose, kurių aprašuose tokio pobūdžio informacijos nėra. Bylose kartais pasitaiko netikslumų, ne visų Zdziechowskio korespondentų tapatybę pavyko nustatyti¹². Žodžiu, Zdziechowskio fondas dar laukia savo nuodugnaus tyrėjo, kuris išspręstų šias ir panašias problemas. Toks darbas tikrai vertas pastangų.

Apibendrinant tai, kas pasakyta, galima pabrėžti visiškai akivaizdų dalyką: iki Antrojo pasaulinio karo susiklostęs Zdziechowskio palikimas aiškiai rodo agresyviuosius sovietijos kėslus, kuriuos šių dienų autoritarinis Rusijos režimas ir jo pakalikai kiek įmanydami neigia.

Kiekvienas tyrėjas, į savo rankas paėmęs asmeninį archyvą, džiaugiasi neeiline proga, leidžiančia tiek iš labai arti pažvelgti į vidinį praeities žmonių pasaulį, tiek pajusti tuo metu aktyviai kunkuliuvusį visuomenės gyvenimą. Ši straipsnį įkvėpė klausimas, koks prieškarinio pasaulio vaizdas matyti iš paties Zdziechowskio rašytų ir jam adresuotų laiškų, kuriuose minima bolševikų tematika. Literatūroje paplitęs vaizdiny, kad M. Zdziechowskis – tai vienišas pranašas, apie bolševikų pavojų kalbėjęs archajiška kalba, kuri tuo metu nebuvo pernelyg rimtai traktuojama. Bene iškalbingiausiai tokį požiūrį perteikė Česlovas Milošas, kuris savo prisiminimuose apie prieškarinio Vilnių nepamiršo ir rektoriaus Zdziechowskio¹³. Antra vertus, prie šio įvaizdžio neabejotinai prisidėjo ir pats Zdziechowskis, kuris prieš savo mirtį paskelbtuose tekstuose prisipažino, kad jis jau priklausęs amžiams palaidotam pasauliui ir kalbąs jau tarsi iš po žemių.

¹² Pvz., F 33 – 134 byloje esančio laiško autoriumi įvardijamas M. Zdziechowskis, tačiau pats laiško turinys, kuriame autorius kalba apie savo sielovadines pareigas, rodo, jog jis negalėjo būti rašytas Zdziechowskio. Šio teksto autorius – Carl Oscar Soden – paaiškėja iš kitos bylos, kurioje yra kitas to paties laiško variantas (žr. VUB RS F 33 – 709).

¹³ Cz. Miłosz, *Prywatne obowiązki* (=Dziela zbiorowe, t. 7), Paryž: Instytut literacki, 1985, p. 240.

Nepaisant šios retorikos, iš Zdziechowskio fondo matyti, kad jis anaipol nebuvo vienišas, jo idėjos buvo plačiai žinomos, vertinamos, o galiausiai įkvėpė imtis konkrečių veiksmų¹⁴.

Zdziechowskio korespondentų ratas buvo gana didelis ir įvairus. Epistoliarinį palikimą sudaro laišškai, rašyti lenkų, rusų, vokiečių, prancūzų, italų kalbomis. Tarp jo korespondentų aptinkame tokius veikėjus kaip Aleksandras Meysztovczius, Piotras Struvė, jėzuitas t. Frydrichas Muckermanas, Vilniaus stačiatikių arkivyskupas Teodozijus, Lvovo unitų metropolitas Andriejus Šeptyckis. Taip pat iškalbingi mums rūpimu aspektu yra konservatyvių laikraščių „Nasza Przyszłość“, „Słowo“ redaktorių ir bendradarbių laišškai bei komentarai, Zdziechowskio dukterėčios Marijos ir paties Zdziechowskio studentų rašyti laišškai. Šių asmenų išvardijimas rodo, kad Zdziechowskio archyvas mums leidžia išvysti tam tikrą grupę žmonių, kuriuos vienijo krikščioniškos vertybės, panašus politinės tikrovės suvokimo būdas ir bendras antibolševikinis nusistatymas¹⁵. Atrodytų, kad paties Zdziechowskio portretui vargu ar dar galima rasti esminių biografinių štrichų iš jo asmeninio archyvo, ypač po to, kai pasirodė išsamios prof. Zbigniewo Opackio parašytos biografinės studi-

¹⁴ Bene labiausiai retoriškai išpuoselėtą M. Zdziechowskio talentų gyrių aptinkame Vilniaus Stepono Batoro universiteto rektoriaus Opočinskio sveikinamajame žodyje, pasakytame M. Zdziechowskio penkiasdešimties metų mokslinio darbo proga (*50-lecie pracy pisarskiej Marjana Zdziechowskiego*, Wilno, 1933, p. 22–25). Rankraštinis šios kalbos variantas yra: VUB RS F 33 – 13, f. 1–3.

¹⁵ Pasakytina, kad M. Zdziechowskio archyve yra ir tokių laiškų, kurių autoriai, nors ir pritardami kai kurioms Zdziechowskio mintims, aiškiai rodo simpatijų sovietams. Galima manyti, kad šių laiškų autoriai buvo katalikai, tad šiuo požiūriu laišškai yra įdomus šaltinis, rodantis, be kita ko, kaip giliai sovietų propaganda buvo įsismelkusi į tuometinės Lenkijos visuomenę (žr., pvz., VUB RS F 33 – 518, f. 1v: „Pod względem kulturalnym w Rosji jest lepiej i my im imponować nie będziemy“ (inžinieriaus J. Kozłowskio laiškas M. Zdziechowskiui, 1931 01 10. Taip pat žr. VUB RS F 33 – 827, f. 2: „Drogą prowadzącą do prawdziwego socjalizmu [...] jest dyktatura proletarjatu. [...] Więc po cóż oszczerstwa, wymyślania na ludzi pracy i obowiązku, jak Stalin; na ludzi idei; oszczerstwa, że sowieutom zależy na zniszczeniu niepodległości narodów. Wsystkie narody związku sowietow są niepodległe względem kapitalistow (anoniminis laiškas, parašytas M. Zdziechowskiui 1935 m. reaguojant į jo pasisakymą per radiją apie Sovietų Sąjungą ir socializmo idėjų plitimą). Laiške pacituotos tikrovės visiškai neatitinkančios mintys gyvavo, nors sovietų nusikaltimai anaipol nebuvo paslaptis ar nežinomas dalykas. Tą patį reiškinį fiksavo ir M. Zdziechowskis, žr. *Widmo przyszłości*, p. 222. Manychiau, kad laiškuose pasitaikantys tam tikri pasažai Zdziechowskiui galėjo būti tarytum daiktinis įrodymas apie „lenkiškąjį pusiau bolševizmą“, apie kurį jis yra ne kartą kalbėjęs savo raštuose.

jos¹⁶. Ir vis dėlto kai kuriuos teiginius galima šiek tiek pakoreguoti. Antai Opackis teigia, kad per visą tarpukario laiką Zdziechowski gynęs tezę, esą ant carinės Rusijos griuvėsių iškilusi Sovietų Sąjunga nebuvo jos (t. y. carinės Rusijos) tęsinys¹⁷. Zdziechowskio kalbos ir laišakai rodo ką kita. Jau 1923 m. Zdziechowski teigė, jog visa Rusijos istorijos eiga nuo caro Petro Didžiojo laikų krypo link bolševizmo¹⁸. Dar aiškiau Rusijos ir Sovietijos istorinio vaidmens tęstinumą atskleidžia Zdziechowskio 1935 m. kalba, pasakyta Vengrijos delegacijos sutikimo proga. Joje Zdziechowski teigė, kad Rusijos tik pavadinimo nebėra, jį pakeitė Sovietų Respublikos, bet sovietai, paskatinti carų įskiepytų impulsų, artėja prie savo tikslų įgyvendinimo siaubą keliančiu greičiu¹⁹. Toks požiūris į sovietų agresijos genezę leido Zdziechowskiui Europai keliamą Rusijos grėsmę išvysti kaip Azijos klajoklių antpuolių tęsinį²⁰. Skirtumas tik tas, kad apsin-

¹⁶ Z. Opacki, *W kręgu Polski, Rosji i słowianszczyzny: myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do 1914 roku*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1996; Z. Opacki, *Między uniwersalizmem a partykularizmem: myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego 1914-1938*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.

¹⁷ Z. Opacki, *Między uniwersalizmem...*, p. 117.

¹⁸ M. Zdziechowski, *Europa, Rosja, Azja*, p. 200.

¹⁹ VUB RS F 33 – 209, f. 2v: „[...] les grondements annonceurs de cet orage nous les entendons ici a Wilno très distinctment. Et qui en profitera sinon l’Orient sous la forme soviétique. Que veut le bolchevisme? Quelle est sa tendance intime, sa tendance maitrise? C’est l’extirpation de l’humanité dans l’homme, de tous qui l’étaient l’homme au dessus de la bête, sa bestialisation. Hélas nous constatons l’impuissance de l’Europe chrétienne vis-à-vis de cet ennemi bien autrement redoutable que ne le fut Genghis Khan. La Russie n’existe plus de nom, les S. S. S. R., les républiques soviétiques l’ont remplacées, mais elles suivent l’impulsion donnée jadis par les tsars et s’approchent de leur but avec une vitesse effrayante.” Šios kalbos švarraštyje M. Zdziechowski dar pridūrė, kad sovietai prie savo tikslų lekia tikrai siaubą keliančiu greičiu (ten pat, f. 11: „[...] sovietai] s’approchent de leur but avec une vitesse \vraiment/ effrayante.“).

²⁰ Panašios mintys, kaip minėtos cituotoje 1935 m. kalbos ištraukoje, kartojamos ir M. Zdziechowskio laiške Émiliiui Bourgeois (1857–1934). VUB RS F 33 – 212, f. 1–1v: „ Une Russie civilisée, ayant entre les mains tous ces moyens d’action, que la civilisation procure – une Russie maîtresse de l’Empire Othoman et des peuples innombrables de l’Asie devenait pour l’Europe un peril, une menace constante bien autrement dangereuse, que ne le furent les Tartars et les Turcs. [...] La Russie n’existe plus, les S.S.S.R (Soviets) l’ont remplacé, mais ils suivent l’impulsion donnée jadis par les tsars et s’approchent de leur but avec vitesse effrayante, pour ne pas dire vertigieuse. [... f. 1v-2]: Ils mobilisent les forces de l’Asie, les elements de desordre de l’Europe et trouvant un appui precisement là où on avait tout le

klavusi visais civilizacijos pasiekimais Rusija yra kur kas pavojingesnis priešas negu Čingischanas ar turkai osmanai. Įsitikinęs, kad bolševizmas tėra Rusijos istorijos etapas, Zdziechowski neabejojo sovietų režimo trumpalaikiškumu, bet ir neskleidė minties, kad Rusija galėtų būti normali valstybė²¹. Sovietų destruktinės veiklos akivaizdoje Zdziechowski stebino Europos silpnumas: apakintos tarpusavio neapykantos, Europos šalys pasirodydavo itin solidarios lankstydamosi prieš krauju susitepusius banditus, tikėdamosi iš jų viliojančių komercinių pasiūlymų²². Zdziechowski paklausė į Vilnių atvykusius vengrus, kokia yra vidinė, dominuojanti bolševizmo tendencija, ir pats atsakė: „Tai siekis sunaikinti žmoguje visa, kas žmogiška, visa, kas žmogų iškelia aukščiau gyvulio, tai – žmogaus bestializacija“²³. Vienintelė alternatyva bolševikiniam bestializmui – tai, anot jo, krikščionybė, ir ne bet kokia, o herojiška²⁴. Tačiau kokią mes matome socialinę aplinką, kurioje turėjo reikštis tokia herojiška krikščionybė?

Daugelio Zdziechowskio korespondentų nuomonė šiuo klausimu buvo vieninga. Kalėjime po 1926 m. gegužės mėn. valstybės perversmo atsidūręs generolas Tadeusz Rozwadowski teigė, kad dabartinė situacija nedaug skiriasi nuo 1920 m. grėsusio pavojaus, nebent tik tuo, kad valstybės dezorganizacijos ir suirimo grėsmė sunkiau matoma²⁵. Metropolitą Andriejų Šeptyckį baugino pergalingas bolševikų žygis per visas Europos

droit de s'attendre à une resistance obstinée [...].“ Už šio laiško adresato tapatybės nustatymą nuoširdžiai dėkoju hab. dr. Marekui Kornatui.

²¹ M. Zdziechowski, *Od Petersburga...*, p. 47. Antra vertus, Zdziechowski vokiečių nacizmą laikė kur kas greičiau praaisiančiu reiškiniu nei rusiškasis bolševizmas (žr., pvz., M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 97).

²² VUB RS F 33 – 209, f. 12: „Aveuglis par leurs haines mutuelles ces états donnent pourtant les preuves d'une solidarité vraiment admirable lorsqu'il s'agit de reconnaître les Soviets et de faire des courbettes aux sanglants bandits – dans l'espoir de quelque avantage commercial, qui d'ailleurs ne se réalise jamais.“

²³ Žr. 19 išn.

²⁴ M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 11, 128.

²⁵ VUB RS F 33 – 666, f. 2-2v: „Znajduję jednak, że mimo wszystko musimy dążyć wszyscy w myśl tych wzniosłych wskazań pańskich do jak najrychlejszej wspólnej pracy wszystkich, gdyż chwila obecna niewiele się różni od grozy roku 20-go, a tylko mniej widocznem jest samo niebezpieczeństwo dezorganizacji i rozkladu.“ (Vilnius, 1927 03 22).

šalis (1933 m.)²⁶. Jam antrino filosofas Dmitrijus Vladimirovičius Filosofovas, teigęs, kad „pagrindinis pavojus – tai bolševikai ir visai ne todėl, kad jie rengia pasaulinę revoliuciją, o todėl, kad jų dvokianti dvasia sklinda po visą Europą“²⁷. Prof. Władysławas Jelskis rašė, kad bolševizmo dvasia jau spėjo įsigalėti tarp nemažos dalies Pranzūzijos ir Lenkijos mokytojų bei dėstytojų. Jo pateikiamais duomenimis, vien Varšuvos vaivadijoje 1936 m. buvo apie 540 bolševikinių kuopelių²⁸. Laikraščio „Nasza Przyszłość“ redaktorius, pritardamas Zdziechowskio mintims apie bolševizmo pavojų, minėjo ne menkesnį hitlerizmo pavojų²⁹. Besiklostančią situaciją prof. Jelskis vertino taip: ateičiai jau reikia didesnio stebuklo nei tas, kuris įvyko prie Vyslos 1920 m.³⁰ Nuo jo neatsiliko Yvijos klebonas – anot jo, jog reikia būti aklam ir kurčiam, kad nematytum, jog didžiausią pavojų Lenkijai ir visam pasauliui kelia bolševikai³¹. Vis dėlto tokių, kurie dar turėjo sveikas akis, ne vien Zdziechowskio nuomone, buvo labai nedaug³². Ieškodamas atsakymų, kodėl didelė Lenkijos visuomenės dalis buvo neatspari bolševizmo užkratui, jis nurodė rusų dvasios įtaką lenkams ir ilgai trukusios nelaisvės padarinius, kurie nuodijo tautinio patriotizmo dvasią.

Šiuo požiūriu itin įdomus ir iškalbingas yra paties Zdziechowskio užrašytų atsiminimų fragmentas. Kartą savo giminaičio vestuvėse Varšuvoje susirinkusiai elitinei publikai Zdziechowskis pasakė tokį patriotinį tostą, kad salė nuščiuvo ledine tyla. Zdziechowskis suprato, kad jis šioje vyraujančių nuotaikų aplinkoje padarė šiurkštų netaktą. Ir vis dėlto jis paskelbė antrą tostą, kuriame atvirai užsiminė apie 1831 m. sukilimą. To jau buvo

²⁶ VUB RS F 33 – 299, f. 1: „[...] I mnie straszy ten tryumfalny pochód bolszewikow przez wszystkie kraje Europy, bo sądzę, że święcą wielkie tryumfy w polityce w Europie.“ (laiškas rašytas Podlute, 1933 08 26).

²⁷ F 33 – 408, f. 6–6v.

²⁸ VUB RS F 33 – 471, f. 1: „Dzisiaj patrzymy z trwogą na przyszłość własną i całego świata. Widzimy, że niezniszczony, a rozwijający bolszewizm opanował np. nauczycielstwo francuskie i w znacznej części polskie. Opanował Hiszpanię, a u nas w samym wojewodztwie warszawskim ma podobno 540 jacejek“ (Varšuva, 1936 11 02).

²⁹ VUB RS F 33 – 247, f. 3 (Varšuva, 1934 04 24).

³⁰ VUB RS F 33 – 471, f. 1v (Varšuva, 1936 11 02).

³¹ VUB RS F 33 – 323 (kun. Liudvikas Bobrowskis [?], Yvija, 1938 03 21).

³² VUB RS F 33 – 645, f. 1v: „Szkoda tylko, że takich jak Pan jest tak okropnie mało w Polsce!“ (grafo Pranciškaus Potockio laiškas; Krokua, 1926 04 09).

per daug. Kilo skandalas! O po vestuvių puotos pikti liežuviai paleido gandą apie „provokatorių“ Zdziechowską. Ši dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą įgyta netikėta ir liūdna patirtis Zdziechowskiui parodė, jog nelaisvės nuodai yra palietę aukštuosius visuomenės sluoksnius, o per juos pasklidę po visą tautos organizmą³³. Šių nuodų veikimo pėdsakų Zdziechowskis aptiko dar kartą, kai jau po nepriklausomybės atkūrimo dalis lenkų reiškė simpatiją rusams, o kai kurie jų, prisimindami 1914–1918 m. kovas, rusų armiją laikė sava...³⁴ Ir vis dėlto tokia diagnozė nė kiek nesusilpnino kovingos Zdziechowskio dvasios.

Zdziechowskio korespondencija rodo, kad jo siūlomi vaistai įveikti dvasines negalias ėmė duoti vaisių. Jau 1927 m. generolas Rozwadowskis pakvietė visus stoti į rikiuotę ir neleisti toliau „griauti mūsų kultūros, religijos ir tautinio patriotizmo“³⁵. Būdamas kariškis iš pamėgimo, tradicijos ir išsilavinimo, jis siūlė ne pasyviai gintis, bet aktyviai pulti su šūkais: „Šalin bolševizmą!“, „Šalin internacionalistus!“³⁶. Kaip matyti iš Zdziechowskio archyve esančios korespondencijos, jau po penkerių metų pasirodo pirmieji antibolševikinio sąjūdžio ženklai. Šiuo atžvilgiu įdomių duomenų pateikia buvusios Zdziechowskio studentės Janinos Budkowskos laišakai. Susižavėjusi Zdziechowskio kalbomis, sakytomis dar jo rektoriavimo metais (1925–1927), mergina užsidedė mintimi vaduotis nuo vidinio bolševizmo³⁷. Po penkerių metų jos pastangos pasiekė ir kitus

³³ VUB RS F 33 – 140, f. 1v: „Uroczystość ta była dla mnie rewelacją niespodzianą, a smutną, świadectwem, że trucizna niewoli dotknęła już warstwy najwyższe, czyli te, co się najprędzej i najłatwiej wynaradawiają. Od nich zaś zacząwszy, poczęła się szerzyć po całym organizmie. Rok 1914 przyniósł jaskrawe tego dowody.“

³⁴ Ten pat, f. 2v: „Nie dość tego – ciągnął dalej – wracałem dłuższą drogą na Kielce. Koło Miechowa sąsiad mój z wagonu począł rozpowiadać związane z okolicą tą wspomnienia swoje z pierwszych miesięcy wojny. „Pierwsi – mówił – wtargnęli legionści, za nimi Austriacy, ale przyszły – dodawał z tryumfem – nasze wojska, pobiły ich i zmusiły do odwrotu.“ ... „Nasze wojska“...“ (Čia M. Zdziechowskis atpasakoja savo studento iš Kroatijos nuotykius pokarinėje Lenkijoje. Paskutinę frazę „Nasze wojska“ Zdziechowskis pakartoja pridėdamas daugtaškį, nes komentarai čia vargu ar reikalingi).

³⁵ VUB RS F 33 – 666, f. 3v (Vilnius, 1927 03 25).

³⁶ VUB RS F 33 – 666, f. 3v-4 (Vilnius, 1927 03 25).

³⁷ VUB RS F 33 – 336, f. 3: „Wtedy nie analizowałem swych wrażeń, ale słuchając słów Pana Rektora „Do młodzieży“ skierowanych [...] o ratowanie duszy polskiej od grasującego wśród nas wewnętrznego bolszewizmu, odpowiadałam z głębi serca: przysięgam!“ (1927 01 14).

jaunuolius. Ieškodama bendraminčių ji atsitiktinai aptiko „riterių legioną“. Tai buvo grupė, kuri įnikusi skaitė jau senokai parašytas Zdziechowskio knygas ir laikėsi nuomonės, kad, be Zdziechowskio ir Försterio, nėra kitų šiuolaikinių Europos filosofų, į kurių kūrybą būtų verta gilintis³⁸. Galima manyti, kad šių filosofų ir mąstytojų veikalai teikė peno ne tik katalikų tapatybės brandinimui, bet ir jėgų vaduotis nuo „vidinio bolševizmo“, kuris buvo palietęs net kai kuriuos katalikų jaunimo atstovus³⁹. Pasaulėžiūrinių pamatų tvirtinimo darbas, atrodo, buvo atliktas sėkmingai, ir minėtasis „riterių legionas“ išilėjo į katalikiškąją akademinio jaunimo organizaciją „Atgimimas“⁴⁰. Didis džiaugsmas apėmė Janiną Budkowską, kad rektorius Zdziechowskiis jau nebebus vadas be kareivių. Ji tikėjo, kad greitai laiku susiburs veikli jaunimo armija kovai su tamsybės dvasia⁴¹.

Tokių entuziastų buvo ir daugiau⁴². Beveik tuo pačiu metu jau sunkiai sergantis metropolitas Andriejus Šeptyckis pranešė Zdziechowskiui, kad unitų episkopato pastangomis buvo parašyti ganytojiški laišakai, kurie ženkliai prisidėjo prie bolševikinės propagandos nuosmukio tarp tenykš-

³⁸ VUB RS F 33 – 336, f. 10-10v (Vilnius, 1932 09 20).

³⁹ Ten pat, f. 10v-11: „Owo „my“ oznacza bez wyjątku całe „Odrodzenie“, do skrajnych „bolszewiczat“ włącznie. Była chwila, że grupa Dembińskiego mogła odpaść od Odrodzenia, oczywiście odpaść na lewo, na przepodłe. Nie doszło jednak do tego. Odrodzenie przezwycięża chorobę wewnątrz siebie, nie dopuszcza do wylewu [?] zewnątrz krwi, która choć zlekka zatruta, ma w sobie jeszcze dużo sił witalnych, może ozdrowieć i pójdzie na pożytek całemu organizmowi.“ Šis kontroversiškas klausimas, kurį eskalavo ir Tautinės demokratijos atstovai („endekai“), siekdami pakirsti viso „Atgimimo“ autoritetą katalikų visuomenės akyse, aptariamasi ir K. Turowskio: „*Odrodzenie*“: *historia stowarzyszenia katolickiej młodzieży akademickiej*, Warszawa: Ośrodek dokumentacji i studiów społecznych, 1987, p. 286-290.

⁴⁰ Deja, šalia kitų „Atgimimo“ padalinių, apie Vilniuje veikusį duomenų yra mažiausiai (žr. ten pat, p. 286–291).

⁴¹ VUB RS F 33 – 336, f. 11-11v: „[...] Głęboką radość czuję na myśl, że jeśli Pan Rektor się zgodzi, nie będzie Pan już nadal wodzem bez żołnierzy! Może pod Pana jasnym sztandarem !! [f. 11v] zgrupuje się dzielna armja młodych do walki z duchem ciemności. Gorąco tego pragnę!“ (Vilnius, 1932 09 20).

⁴² VUB RS F 33 – 735, f. 1: „! I cieszę się ze razem z adeptami tej ideologii, słuchaczami Kursu Misyj Wewnętrznych Akcji Katolickiej w Wilnie, mogę powiedzieć zasłużonemu Jubilatowi: Cześć Ci, śmiały Bojownikowi Umilowanej Idei Humanitarnej! Padaliśmy w proch przed carami – padamy teraz w proch przed bolszewikami?! [...] Twierdzimy, że obrona Nauki Chrystusa i walki z Szatanem, do której jesteśmy zaprzysiężeni, odniesie zwycięstwo!“ (Zofia Świąteczka, Vilnius, 1933 02 22).

tės liaudies (1933 m.)⁴³. Ta pačia kovos dvasia užsidegė ir Yvijos klebonas Liudvikas Bobrowskis [?]; jis darė viską, kad bent savo parapijiečius įspėtų apie baisų marą, sklindantį iš Rytų (1938 m.)⁴⁴. Sprendžiant iš Zdziechowskio archyve esančių duomenų tokios veiklos kulminacija turėjo būti pasiekta 1937 m. pavasarį. Tuo metu Zdziechowskio dukterėčia Marija buvo aktyviai įsitraukusi į Popiežiškiosios akademijos narių suvažiavimo organizavimą Baranovičiuose. Ši akademija turėjo tapti didele antibolševikine manifestacija aktyviai stiprinant Bažnyčios ir Šv. Tėvo autoritetą. Zdziechowskis buvo prašomas dalyvauti, nes jo autoritetas galėjo smarkiai paveikti vietinę inteligentiją, kuri buvo arba labiausiai bolševizmo pažeidžiama, arba pasyviausia⁴⁵. Kas ir kaip vyko toliau, mes šiuo metu negalime pasakyti⁴⁶. Su Zdziechowskio mirtimi 1938 m. nutrūksta ir jo korespondencija.

⁴³ VUB RS F 33 – 299, f. 2: „Obecnie posyłam z tym listem oba pisma naszego episkopatu. Te pisma jak i cała sytuacja na Ukrainie oczyściły dosyć położenie i przyczyniły się do znacznego cofnięcia propagandy bolszewizmu u ludu“ (laiškas rašytas Lvove, 1933 11 02).

⁴⁴ VUB RS F 33 – 323: „ I ja, – choć głos mój taki słaby, ł robię wszystko, by przynajmniej własnych parafian uświadamiać o strasznej zarazie, idącej ze Wschodu. Czynie to w każdym kazaniu, głoszonym z ambony, i niemal w każdej swej książce i artykule. Ostatnio wygłosiłem na konferencji dekanalnej referat, który za tydzień ma się ukazać w Gazecie Kościelnej w skrócie. Ponieważ znajduję duże podobieństwo między tym, co sam napisałem, a tym, co znalazłem w ostatnim artykule Czcigodnego Pana Profesora w Słowie p. t. „Widmo przyszłości“ oraz innych, ośmielam się przesłać swój referat Czcigodnemu Panu. Zaznaczam, że jak tylko wrócę do zdrowia – bo obecnie przechodzę zapalenie płuc – zabiorę się do cyklu ulotek o bolszewizmie do rozdawania w kościołach. Łaskawe wskazówki Czcigodnego Pana Profesora byłyby przyjęte z najgłębszą wdzięcznością“ (laiškas rašytas Yvijoje, 1938 03 21).

⁴⁵ VUB RS F 33 – 414, f. 4-4v: „ Około 20 maja chcemy urządzić w Baranowiczach wielką Akademią Papieską, któraby była wielką manifestacją antybolszewicką, podniesieniem autorytetu Kościoła i Ojca Św. w walce z wywrotowemi prądami. Chcemy temu nadać rozgłos i zgromadzić tłumy, ale jednocześnie dać wysoki poziom, bo dziś do walki trzeba występować z niebylejakim uzbrojeniem. [...] czy nie zechciałbyś łaskawie odczytu u nas wygłosić, nawiązując treść do intencji, o którą nam chodzi? Odczyt Twój byłby tak wielką atrakcją, że zgromadziłyby całą tutejszą i okoliczną inteligencją. A o nią przedewszystkiem chodzi, gdyż jest najbardziej zagrożoną, lub najbardziej passywną. Potrzeba wstrząsu, Ty go vyvolasz. [...]“ (Baranovičiai, 1937 04 20).

⁴⁶ Galima manyti, kad tokia akcija nebuvo izoliuotas reiškiny. Tuo metu Lenkijoje ėjusio informacinio biuletenio *Prawda o komunizmie* rubrikoje „Akcja antybolszewicka“ buvo paskelbtas straipsnis „Ruch antykomunistyczny w Polsce wzmagą się“ (1937 rok I (VI), sąs. 5 (40), p. 153–156).

Praėjus metams po Zdziechowskio mirties, įvyko tai, apie ką jis seniai skelbė. Tapo akivaizdu, jog Zdziechowskis buvo teisus. Jo pesimistinės pranašystės pasiteisino su kaupu. Šiuo požiūriu jis buvo stebėtinai įžvalgas.

Ir vis dėlto savo įžvalgumu Zdziechowskis nebuvo unikalus. Jis nebuvo koks ypatingas aiškiaregys. Jis tiesiog įdėmiai sekė gyvenimą ir jame aktyviai dalyvavo. Gerai informuoto Valerijono Meysztowicziaus laiške Zdziechowskiui yra tokia mintis: „Pasaulio ateities ir netgi labai artimos ateities vizija, kurią piešia profesorius, yra bendra keletui įžvalgiausių žmonių protų, kuriuos pažįstu; tą patį numato ir labiausiai patyrę bei geriausiai informuoti žmonės“⁴⁷. Tokių žmonių pastabumas ir jų spėjimų taiklumas kartais tiesiog stulbina. Štai vienas iš Zdziechowskio korespondentų Carl Oscar Soden, aptardamas barbariškos ideologijos išplitimo Rusijoje ir Vokietijoje reiškinių, tiesiai šviesiai sako: „Hitlerio įpėdinis bus Stalinas“⁴⁸. Tai buvo pasakyta 1932 m. pradžioje. Lygiai taip sėkmingai ateitį nuspėjo ir Zdziechowskio dukterėčia Marija tikėdama, kad „čia bolševizmas palūš, ir Lenkijoje bus jo kapas, nors mes dar, ko gera, ir pajusime jį savo kailiu“⁴⁹.

Žinoma, nei Zdziechowskis, nei daugelis kitų jo bendraminčių nesulaukė bolševizmo žlugimo dienos, tačiau jų pastangos bei kova ir šiandien tebėra mums gyvas pavyzdys, kaip reikia stengtis, kad Europa išlaikytų savo krikščioniškąją tapatybę ir neliktų apmulkinta bendraudama su itin pavojinga mūsų dienų imperija, kurios pagrindinės veikimo priemonės yra melas ir teroras. Vienas iš būdų to siekti – tai atsparumas miražams iš Rytų, atsparumas, kurį visu savo gyvenimu rodė Zdziechowskis.

⁴⁷ VUB RS F 33 – 576, f. 3 (Roma, 1936 05 12). Žr. pvz ir VUB RS F 33 – 574, f. 1: „[...] Bączkowski twierdzi, że wojna z Bolszewją jest nieunikniona, i sądzę, że się nie myli“ (Aleksandro Meysztowicziaus laiškas M. Zdziechowskiui, Vilnius, 1937 02 08).

⁴⁸ VUB RS F 33 – 709, f. 5: f. 5v: „Es ist je die Tragik vor uns allen. Leider ist die barbarische Ideologie in Deutschland wohl am starksten nach Russland entwickelt. Sie ist auch der Untergrund der furchtbar destruktiven Haltung unserer ganzen Politik. Ich fürchte, man muss die Hoffnung aufgeben diese Politik zu bekehren [...] Der Erbe Hitlers wird Stalin werden [...]“ (Geisenhausen, 1932 01 05).

⁴⁹ VUB RS F 33 – 414, f. 3-3v: „Drogi Marjanie [...] zaiste z pełnemi rękami zdawać będziesz kiedyś sprawę z dorobku swego śycia, obawiam się tylko, że nie dadzą ci spocząć na Antokolu, lecz zawiozą na Skalkę! Ale zanim to nastąpi, musisz jeszcze wygrać wojnę z bolszewizmem. Ty i św. Andrzej Bobola – na Was całą nadzieję pokładam i wierzę, że jednak tu się bolszewizm załamie, że w Polsce będzie jego grób, chociaż może go jeszcze odczujemy na naszej skórze“ (Baranovičiai, 1937 04 20).

Kitas būdas – tai Europos civilizacijos krikščioniškų pamatų tvirtinimas, jos didžiosios tradicijos gyvybingumo palaikymas. Ir šiuo požiūriu tiek Zdziechowski, tiek jo bendraminčiai teikia gerų pavyzdžių. Žmonės, kurie skaudžiai ir aiškiai matė Europai gresiantį pavojų, vis dėlto tikėjo jos šviesesne ateitimi, laisvės ir tiesos idealais. Šį tikėjimą jie realizavo savo gyvenimu, iki paskutinio atokvėpio nepalikę savo sargybos posto⁵⁰.

THE ANTI-SOVIET LEGACY OF MARIAN ZDZIECHOWSKI IN VILNIUS

Darius Baronas

Summary

The article attempts to present a systematic view of the anti-soviet materials collected in the personal archive of the Polish thinker Marian Zdziechowski (1861–1938). At this time this archive comprises the 33rd fund in the University of Vilnius library. The fund of M. Zdziechowski provides an excellent opportunity to experience the mood of the debates at that time on relevant questions in society's life. The materials found in it exhibit several things: a) the ideas of Zdziechowski and those sharing his views on the threatening presence of Soviet danger; b) the influence of Soviet propaganda on certain levels of Polish society; c) the efforts to oppose actively the Soviet infections as well as to strengthen Catholic identity and to expand explanatory work in the masses. The archival materials show the quite large circle of Zdziechowski's correspondences, from scholars to students, from lay people to priests. The correspondence included people living in Vilnius, Warsaw, Kraków, Münster, Rome, and Lviv. This material reveals the minority which was united by a common method of understanding political realities. The materials of the 1930's show the strengthening at that time of anti-Soviet attitudes and actions, which can probably be named as an early anti-Soviet movement.

⁵⁰ VUB RS F 33 – 134: [...] Wie Leonidas an den Thermopylen den Sieg von Salamis vorbereitet hat, wie Gregor der Grosse christliche Mittelalter und die Kultur eines neuen Humanismus grundgelegt hat, so werden wir auch dank unser Opfer die Lebenskeime neuer Zeiten in die Erde legen. Vielleicht ist es unsere Aufgabe bekenennnd unterzugehen. Aber vielleicht wird dass auch einmal nuzen [?] – nicht geringe – Gabe an die Nachwelt und an ein – fernes – glücklicheres Europa sein“ (Carl Oscar Soden). VUB RS F 33 – 592, f. 9: „[...] denn unablässig müssen wir dafür arbeiten, dass wir zu einer europäischen Völkerfamilie kommen, die Polen miteinschließt, gegen den materialistischen und atheistischen Kollektivismus des Ostens. Vielleicht ist es noch nicht zu spät, aber auch die letzte Stunde“ (Frydricho Muckermann, SJ, laiškas, Roma, 1932 04 29).